Рүстәм бәј. — Ај сағ ол!

Кәрим. Мән дә бир тәсниф дүзәлдәрәм, охујарам. Бәјәнсәниз адыны «Тәснифи-дибдат бәј» гојарыг.

Мећди бәј. Достум, ешидирсәнми, даћа сәнин үчүн өлүм јохдур. Зејнал бәј мүвәггәти депутат бәјдир, сән исә дүнја дурунча. Сағ олсун Сәфдәргулу бәј!

Ћамы. Сағ олсун Сәфдәргулу бәј! Ура...

Нәби. Аға, сүфрә ћазырдыр.

Сәфдәргулу бәј. Госпада, сүфрәјә бујурунуз.

Рәћим чалыр, Кәрим гавал вурур, ћамы јемәк отағына кечир.

пәрдә

ЛАЧЫН ЈУВАСЫ

Драма 3 пәрдәдә

ИШТИРАК ЕДӘНЛӘР

Әмираслан аға — 50 јашында бөјүк мүлкәдар
Чаћанкир аға — онун оғлу, 22 јашында, болшевик.
Пәричаћан ханым — онун гардашы гызы, Чаћанкирин нишанлысы, 20 јашында.
Көвћәр ханым — Әмираслан ағанын арвады.
Әдил бәј — Чаћанкир ағанын дајысы, болшевикләрин тәрәфдары.
Ћади ләләә — Чаћанкирин ләләси.
Сәлим бәј, Ћејдәр бәј, Мухтар бәј, Мећрәли бәј } Бәјләр.
Ћачы Имангулу — тачир, 60 јашында.
Молла Садыг — ахунд.
Чәфәргулу — голчомаг.
Сәнәм, Сәфәр, Әћмәд } Әмираслан ағанын хидмәтчиләри.

Бир нечә гошун әћли, бир нечә кәнд әћли.

БИРИНЧИ ПӘРДӘ

Ћадисә илк баћарда, бөјүк мүлкәдар Әмираслан ағанын дағ дөшүндәки кәндиндә ваге олур. Кәндин үст тәрәфиндә ћасарланмыш әски бир көшк (гала), онун јахынлығында Әмираслан ағанын еви. Сәћнә Әмираслан ағанын отағыны көстәрир. Отағын дивarлары вә сәгфи Фирдөвсинин «Шаћнамә» әсәринин гәћрәманларының рәсми илә мүсәввәр, пәнчәрәләрин шүшәләри рәнкбәрәнкдир. Ачыг пәнчәрәләрдән дағлар, чај вә гала көрүнүр.

Көвһәр ханым *(тәк)*. Худаја, мән нә күнаһын саһибијәм ки, мәни белә бөјүк бир бәлаја кирифтар етдин? Там үч илдир ки, көзләримин нуру, чијәрпарәм, јурдумун чырағы, тәк бир өвладымын һәсрәтини чәкирәм. Чаһанкирим, көзәл оғлум, чаван оғлум, башына нә бәла кәлди ки, бу узун мүддәтдә кәлиб әзиз вәтәнинә чыха билмәдин? Сөјләјирләр ки, Русијада ингилабдыр. Орада су јеринә ган ахыр. Инсанлар ачындан тәләф олурлар. Ја рәбби! Бу төкүлән көз јашыма рәһмин кәлсин. Еј уча танры! Еј бөјүк аллаһ! Еј чәми јаранмышын пәнаһкаһы! Оғлуму сәндән истәјирәм. Чијәрпарәми тезликлә мәнә јетир. *(Һади ләлә дахил олур. Көвһәр ханым изтираб илә.)* Һади ләлә, нә хәбәрлә кәлмисән? Оғлумдан бир шеј билдинми?

Һади ләлә *(мә'јус бир һал илә)*. Хејр, ханым, шәһәрдә бир адам галмады ки, ондан Чаһанкир ағаны сорушмамыш олам. Лакин бир шеј һасил олмады. Русија јолу һәр тәрәфдән бағлы, бир кедиш-кәлиш јох...

Көвһәр ханым *(ағлар сәслә)*. Демәк, һеч үмид јох, чарә јох...

Һади ләлә. Ханым, бирчә чарә вар...

Көвһәр ханым. О нә чарәдир? Тез ол, де, үрәјим таб етмир!

Һади ләлә. Ханым, сәнә мә'лумдур ки, Чаһанкир ағаны бу әлләрим үстә бөјүтмүшәм. Кечәләр нағыл дејиб јатыртмышам. Күндүзләр кәздириб муғајат олмушам. Мән билирдим ки, онун ајрылығына дөзә билмәјәчәјәм. Онун үчүн дә Русијаја кедән заман Әмираслан ағанын ајагларына јыхылыб јалвардым ки, мәни Чаһанкир ағадан ајырма, онунла Русијаја кетмәјә мәнә дә изин вер, разы олмады. Бу әһвалат јадындадырмы?

Көвһәр ханым. Бәли, јадымдадыр. Сәнин дә јадындадырмы, мән онун ајагларына дүшүб јалвардым ки, мәни бәдбәхт етмә, бу сәккиз ил охудуғу кифајәт едәр. Бир белә мал-дөвләт саһибидир. Даһа нәјә еһтијачы вар ки, чаван өмрүнү гүрбәт өлкәдә чүрүдә. Мәним дә сөзүмә гулаг асмады. Деди: «Кәрәк мәним оғлум университет гуртара!» Өзүн дә билирсән ки, истәр дүнја алт-үст олсун, Әмираслан аға дедијиндән дөнмәз.

Һади ләлә. Ағанын о хасијјәтини мән дә билирәм. Инди фикрим будур ки, Бакыја кедәм, орадан бир хәбәр биләм. Бу да мүмкүн олмаса, Русијаја кедәрәм, ағамы ахтарыб тапарам.

Көвһәр ханым *(тәәчүблә)*. Сәнми!

Һади ләл. Бәли, мән. Кечәләр јата билмирәм, хәјалыма чүрбәчүр фикирләр кәлир. Дејирәм, бәлкә о тәһлүкәдәдир, мәни имдада чағырыр, мәнсә бурада истираһәт едирәм. Јох, ханым, даһа сәбир едә билмирәм, кетмәлијәм.

Көвһәр ханым. Һади ләлә, Әмираслан аға сәни бурахармы?

Һади ләлә. Билирәм, бурахмаз, лакин мән ондан изинсиз кедәчәјәм вә бир дә ағанын мәнә нә еһтијачы вар? Гуллуғунда дуран хидмәтчиләр чохдур. Мәним кетмәјимдән хәбәри олмајачагдыр. Сизин дә бу сирри кимсәјә демәјәчәјинизә әминәм.

Көвһәр ханым. Ондан архајын ол, анчаг мәни тәшвишә салан бир тәрәфдән Русија јолларынын бағланмасы, орада вә Гафгазда төрәнән вурушма, чарпышма, о бири тәрәфдән дә сәнин гочалығындыр. А киши, бу синниндә һараја кедиб чыхачагсан?

Һади ләлә. Бунларын һамысы дүздүр, лакин аллаһы да унутмамалы, һәр бир шеј онун әлиндәдир. Ја мәрамыма наил олачағам, ја да бу јолда фот олачағам.

Көвһәр ханым. Һади ләлә, сәнин бу фәдакарлығын мәни бир тәрәфдән шад едир, о бири тәрәфдән гәмкин. Шадам ки, белә горхулу үсјан заманында сәнин кими фәдакар, әмәкдар хидмәтчиләримиз вар. Гәмкинәм ки, бу синниндә истираһәт әвәзинә, белә горхулу вә ағыр сәфәрә кедирсән. Нә дејим? Кет, аллаһ сәнә јар олсун. Һәркаһ оғлуму тапыб мәнә јетирсән, сәни лазымынча разы едиб, өләнә кими јадымдан чыхармарам. Јола көтүрмәјә лазымындан артыг пул вә гызыл верәчәјәм ки, бәлкә онларын күчү илә бир иш көрә биләсән.

Бу һалда Әмираслан аға дахил олур.

Әмираслан аға. Јенә баш-баша вериб нә план чәкирсиниз?

Һади ләлә. Аға, Көвһәр ханым илә мәним, Чаһанкир ағадан башга нә сөһбәтимиз олачаг?

Әмираслан аға. Керчәкдән, Чаһанкирдән бир хәбәр јохдур. Өзүм дә мат галмышам.

Көвһәр ханым. Әлбәттә, мат галарсан. Сәнин тәрслијиндән инди мән бәдбәхт ана чарәсиз галмышам.

Әмираслан аға. Көвһәр, сус, јенә овгатымы тәлх етмә!

Көвһәр ханым. Хејр, бағышла, бу узун мүддәт сусдуғум кифајәт едәр! Даһа бәсдир! Сәбир касам долуб дашмыш. Мәни арвад јериндә, ханым јериндә гојмурсанса, өвладынын анасы јериндә гој. Ону да истәмирсәнсә, бир јад гадын, бир мәзлум инсан јериндә гој. Гапындакы нөкәр горхудан сәнә сөз гајтармырса да, һеч олмаса үзүнә баха билир, лакин мән она да чүр'әт едә билмирәм. *(Ағлајыр.)*

Әмираслан аға. Көвһәр, мәндән нә истәјирсән?!

Көвһәр ханым. Сәндән өвладымы истәјирәм!

Әмираслан аға. Мән нә едим? Русија јолу бағлы, почт, телеграф да ишләмир.

Көвһәр ханым. Бәс буну нә үчүн әзәлдән фикир етмәдин? Нијә мәним мәсләһәтимә гулаг асмадын? Сәккиз ил охудуғу бәс иди. Пәричаһан һачана кими ону көзләсин?

Әмираслан аға. Бәс сәнин истәдијин о иди ки, баггал Сәфдәргулунун нәвәси Һәсәнәли мәктәб гуртарсын, амма Һидајәт ағанын нәвәси Чаһанкир аға јарым тәһсилдә галсын? О ки галды Пәричаһана, о өзү кимназијаны гуртармыш бир гыздыр. Әмизадәсинин али мәктәбә кетмәсинә чох шад иди.

Көвһәр ханым. Јахшы, она разы олмадын, бәс Һади ләләни нә үчүн Чаһанкирдән ајырдын? Инди белә заманда сән дә, мән дә архајын олардыг.

Әмираслан аға. Елә бу ағылламы мәним ишләримә гарышмаг истәјирсән? 19 јашында чавана ләләми лазым иди? Бундан әлавә Һади ләлә бу синниндә Русијада нечә јашаја биләрди? Кетмиш олсајды, инди о да гырыланлардан бири иди.

Көвһәр ханым *(изтирабла)*. Демәк Чаһанкирин дә дирилијинә үмид јохдур?

Әмираслан аға. Ону демәдим. О онун фәрасәтинә бахар: һәркаһ башында бир шеј варса, башгалары кими харичи мәмләкәтә гачыб чаныны гуртарар вә бир дә мәним оғлум русларын кнјаз, граф, барон вә гејри нүчәба өвладларындан артыг вә әзизмидир? Онлар нечә олар, о да онлар кими.

Һади ләлә. Аға, Чаһанкир аға динч, рәһмдил вә һамы илә мећрибан рәфтар едән бир чавандыр. Онунла кимин иши ола биләр?

Әмираслан аға. Белә һәрч-мәрчликдә онун кими дилсиз-ағызсызлар тәләфә кедә биләрләр. Чаһанкир мәнә вә мәним нәслимә әсла охшамајыбдыр. Бах, буна вә бунун нәслинә охшајыбдыр. *(Бармағы илә Көвһәр ханымы көстәрир.)* Мәним әчдадым атан, кәсән, вуран, јыхан, һөкмдар бир нәсил олмуш. Әбәс јерә фамилијамыз «Ширзадә» дејилдир. Бах, бизим нәслә лајиг мәрһум гардашымын гызы Пәричаһандыр: ат минмәкдә, түфәнк атмагда чүмләни һејрәтә кәтирир.

Бу һалда Пәричаһан ханым чәркәзи либасда, әлиндә гырманч дахил олур вә гачараг Әмираслан ағанын бојнуна атылыр.

Пәричаһан ханым. Әмучә, сәнә бир јахшы хәбәр кәтирмишәм!

Көвһәр ханым. Гызым, Чаһанкирдәнми?

Пәричаһан ханым. Хејр, әмучә муштулуғума нә верәчәксән?

Әмираслан аға. Гызым, һәр нә истәсән.

Пәричаһан ханым. Халдар дајча мәним.

Әмираслан аға. Сәнин, инкилис түфәнким дә үстәлик.

Пәричаһан ханым. Һади ләлә, сән нә верәчәксән?

Һади ләлә. Ханым, мәним нәјим вар ки, нә дә верим?

Пәричаһан ханым. Сән дә бу кечә мәнә Мәләкзадә нағылы кими көзәл бир нағыл сөјләрсән.

Әмираслан аға. Инди сөјлә көрүм нә хәбәр кәтирмишсән?

Пәричаһан ханым. Әввәл мәнә бир гәзијјә үз вердијини сөјләјим, сонра кәтирдијим хәбәри. Әмучә, гашга ат алтымда горугдан кәлирдим. Гаршыма бир кәндли чыхды. Гашга аты чамура салмаға һејфим кәлди. Оғлана дедим: «Јолдан чых!» Кәндли мәнә ачыглы бахыб деди: «Һејваны мәндән әзизми тутурсан, мән нијә чамура кирим?» Бу чавабдан ган башыма сычрады. Гашга аты тәркимләјиб кәндлијә бир елә гырманч чәкдим ки, өзүнү гурбаға кими чамура атды.

Әмираслан аға. Афәрин, гызым, әчәб етмисән. Кәрәк габағына салыб бураја кәтирәјдин. Чәзасыны мән верәрдим. Кәндлини таныдынмы?

Пәричаһан ханым. Бәли, Әдил дајынын сабиг рәиҹјәти Һәсәнгулу иди. Далдан гышгырды ки, «Дајаныи, ај ағалар, вахтыныз јахынлашмышдыр».

Әмираслан аға. Елә итаәтсизлик анчаг Әдил бәјин рәиҹјәтләриндән баш верир. Ихтијар вериб кәндлиләри башына чыхартмышдыр.

Һади ләлә. Һәсәнгулу илә атасы Чәннәтәли дә бачармајыр. Давакар, сәрт дәлиганлынын биридир.

Пәричаһан ханым. Сонра Мирзә Салеһә раст кәлдим. Деди ки, губернатор дајына телеграф кәлмиш ки, Шимали Гафгазда дағыстанлылар болшевикләри елә позмушлар ки, о шиш папагларыны да гојуб гачмышлар.

Әмираслан аға. Нә көзәл хәбәр! Нә шадлыг мүждәси! Сағ олсун гәһрәман дағыстанлылар! Инди Барон Вранкел дә архаларыны кәсиб онлара елә бир үсул тутсун ки, даһа бир дә Русијада болшевик ады чәкилмәсин.

Сәфәр дахил олур.

Сәфәр. Аға, бәјләр кәлиб сизи көрмәк истәјирләр.

Әмираслан аға. Де, кәлсинләр.

Әмираслан ағадан башга гејриләри чыхырлар. Сонра Меһрәли бәј, Сәлим бәј, Һејдәр бәј вә Мухтар бәј дахил олурлар.

Меһрәли бәј. Чох тәәччүблү ишдир!

Һејдәр бәј. Ағла сығышан иш дејил.

Әмираслан аға. Чох көзәл хәбәрдир!

Сәлим бәј. Әмираслан аға, нә дејирсән? Чох көзәл хәбәрдир?!

Меһрәли бәј. Әмираслан аға, һачандан болшевик тәрәфдары олмушсунуз?

Әмираслан аға. Сән дә һачандан ағлыны итириб мәндән белә сәфеһ суал едирсән?

Меһрәли бәј. Доғру бујурурсан, бу хәбәри ешидәндән бәри ағлымы итирмишәм.

Әмираслан аға. Доғрудан да биз бир-биримизи анламырыг. Отурун көрүм, бу хәбәр сизи нә үчүн белә чашдырмыш? Гәһрәман дағыстанлылар дүшмәнимиз болшевикләрә елә бир тој тутмушлар ки, та һәшрәдәк јадларындан чыхармазлар.

Бәјләр *(күлүшүрләр)*. Һа-һа-һа...

Әмираслан аға. Нәјә күлүрсүнүз?

Меһрәли бәј. Өз һалымыза күлүрүк. Көрүнүр әһвалатдан мүхбир дејилсиниз. Губернатор Надир бәјә Бакыдан телеграф васитәси илә хәбәр вермишләр ки, мүсават һөкүмәти болшевикләрә тәслим олмушдур. Инди орада Шура һөкүмәти гурулмушдур.

Әмираслан аға. Бу хәбәр сәһиһмидир?

Мухтар бәј. Бәли, доғрудур, телеграфы Надир бәјдән алыб өзүм охумушам.

Әмираслан аға. Телеграф нә вахт кәлмиш?

Мухтар бәј. Бу күн сәһәр.

Әмираслан аға. Бәс нә үчүн Надир бәј мәнә мә'лум етмәмиш?

Мухтар. Әдил бәј орада иди. Јәгин онунла хәбәр көндәрәчәкдир. О да кәләчәкди, анчаг мән ону көзләјә билмәдим, тез чыхдым. Одур өзү кәлир.

Әдил бәј дахил олур.

Әдил бәј. Јолдашлар, саламәлејкүм.

Әмираслан аға. Ah, јенә гулағыма бу сөз дәјди!

Әдил бәј. Әзизим, нә үчүн овгатыны тәлх едирсән? Јолдаш, јә'ни бирликдә јола чыхан адам, мәсәлән: Мухтар бәј мәни көзләмәјиб гачды, јолдашлыг етмәди. Инди һансыныздан муштулуг алмышса, она шәрикәм.

Әмираслан аға. Әдил, зарафаты бурах, мәнә Надирдән нә хәбәр кәтирмишсән?

Әдил бәј. Бујур, өз мүбарәк дәсти-хәттилә јазылмыш мәктубу, *(Мәктубу верир.)*

Әмираслан аға *(мәктубу охујаркән)*. Бигејрәтләр! Бинамуслар, вәтәни сатанлар! Көрәсән һәрәси нә гәдәр рүшвәт алмыш. Бәс батмыш мүсават әскәрләри һарада галмышлар? *(Һирслә мәктубу чырыб атыр.)*

Әдил бәј. Һансы әскәрләри дејирсән? Хан, бәј, тачир өвладларындан топланмыш әскәрләримми?

Меһрәли бәј. Әдил бәј, биз бураја бир-биримизә тә'нә, мәзәммәт етмәјә јығылмамышыг. Сәнин дә оғлун олсајды, һамыдан тез Ирана, Турана гачыртмышдын. Биз бураја, Әмираслан ағанын мәсләһәтинә топлашмышыг. Нә тәдбири варса, бујурсун.

Әмираслан аға. Мүсават һөкүмәти болшевикләрә тәслим олмушдур, фәгәт мән Һиндајәт ағанын оғлу Әмираслан елә динсизләрә тәслим олмарам. Бујурсун-

лар, зор илә табе етдирсинләр. Бу мәним чавабым! Һансыныз мәнимлә һәмрә'јдир, бујурсун, көзүм үстә јери вар. Һәр кәс папаг әвәзинә башына арвад јајлығы өртмәк истәјирсә, она да јол ачыгдыр. Кетсин болшевикләрә гул олсун. Бу мәним сизә дејәчәк ахырынчы сөзүм. О бабаларым тәрәфиндән тә'мир олунмуш «Лачын јувасы» адлы галаны көрүрсүнүзмү? *(Бармағы илә ачыг пәнчәрәдән көрүнән көшкү көстәрир.)* Индијәдәк бир дүшмәнә тәслим олмамыш, нә гәдәр дә мән сағам, тәслим олмајачагдыр.

Әдил бәј. Бабаларын ону кимин гүввәси илә сахламышлар?

Әмираслан аға. Өз рәнјјәтинин күчү илә.

Әдил бәј. Доғрудур. Инди һәмин кәндлиләр даһа сиз ағалара гул олмаг истәмирләр. Инди онлар «Чәми инсан бирдир» дејә һагларыны тәләб едирләр.

Мухтар бәј. Һагларыны тәләб етсәләр дәрд јарыдыр. Индијә кими јерләри бизим үчүн бечәрмишләр, гој инди дә өзләри үчүн бечәрсинләр, лакин онларын фикри һөкүмәти өзләриндән гуруб, бизләрә ағалыг етмәкдир.

Әмираслан аға. Ha-ha-ha... Һәсәнгулулардан, чәннәтәлиләрдән, фатманисалардан һөкүмәт! Дүнја дәли олмушдур? Дајанын, бу саат о һөкүмәт үзвләрини сизә тәгдим едәчәјәм. *(Гышгырыр.)* Әһмәд, Сәмәд, Сәфәр. *(Нөкәрләр чәлд дахил олурлар).* А кәдәләр, бу саат чәми хидмәтчиләри бураја топларсыныз, дејин аға чағырыр. Кеч кәләнин дәриси гырманчымын алтында чыхачагдыр.

Нөкәрләр. Баш үстә, аға.

Әмираслан аға. Һајды!

Нөкәрләр чәлд чыхырлар.

Сәлим бәј. Бу ахыр вахтларда кәндлиләр лап јолларындан чыхмышлар. Биз ағаларына әсла итаәт етмирләр.

Һејдәр бәј. Бизләрин чүмләсиндән ағыллы Әдил бәј чыхды. Вахтында чәми мүлкүнү сатыб, пулларыны чибләринә долдурду. Инди асудә јејиб-ичиб кәзир. Нә мүлк вә нә дә өвлад дәрди чәкир. Бир арвады вар, о да өзүндән гочагдыр.

Әдил бәј. Мәнә кәндлиләр тәрәфиндән һеч вахт хата тохунмаз, чүнки мүлкүм дә олан заманы, инди дә

онларла әдаләтлә рәфтар етмишәм. Дар күнләриндә онлара көмәк етмишәм. Онларла бәрабәр һәр фәсилдә гантәр ичиндә ишләјиб торпаг бечәрмишәм, кәндлиләр илә достлуг едиб евимә чағырмышам, евләринә гонаг кетмишәм. Мән онларла белә рәфтар едиб, мүлкәдар олмушам. Сиз нә чүр рәфтар етмишсиниз? Кәндлиләр гырманчдан башга сиздән бир мећрибан сөз ешитмәмишләр...

Әмираслан аға. Чүнки сәнин бабан кәндли олмуш. Нәчабәтдә сәнин һаггын јохдур.

Әдил бәј. Ораја әл атсаг чохларынызын бабаларынын ханларын гапысында нөкәр вә мећтәр олдугу мејдана чыхар.

Мећрәли бәј. Әдил бәј, мәним силсиләмдә кимсәнин гапысында нөкәр вә ја мећтәр олмуш шәхс јохдур. Мәним улу бабам, Надир шаһын мүгәррәб сәркәрдәләриндән олмушдур.

Мухтар бәј. Мәним әчдадым да елә алчаг вәзифә саһиби олмамышдыр. Мәним нәслим шанлы, шәрәфли Туранын чаһанкири Тејмур ханын нәслиндәндир. Шүбһән вар исә тарихә бах.

Әдил бәј *(ришхәндлә)*. Инанырам, әзизим, тарихә бахмаға лүзум јохдур. Анчаг билмирәм нә үчүн Тејмур ханда дајандын? Јухары галхмадыныз? Оду, һејдәр бәј гурчаланыр. Бу саат әчдадынын улулуғуну апарыб Нуһа чыхардачагдыр.

Һејдәр бәј. Нечә? Јохса мәним нәслимин гәдимлијинә шүбһә едирсән?

Әдил бәј. Хејр, әстәғфүруллаһ! Сәнин фамилијан Иранын әски Кәјан мүлкүнүн нәслиндәндир. Сәлим бәјинки даһа гәдимдир. Пишдадјан сүлаләсиндән Чәмшидин доғмача нәвәсиндән төрәјибдир. Әмираслан аға исә о, Түтәнк ханын өвладындан төрәмәдир, Түтәнк хан да Нуһ Нәбинин доғмача нәтичәсидир.

Бу һалда Әһмәд, Сәмәд, Сәфәр, Сәнәм вә бир дәстә арвад, ушаг, киши горха-горха дахил олурлар.

Әмираслан аға. Ирәли кәлиниз! Гулаг асыныз. Бах, бу күндән бәј, хан, аға, нөкәр, гуллугчу арадан көтүрүлүр. Инди чүмләмиз бәрабәр олдуг. Даһа сиз илә мәндә һеч фәрг јохдур. Бујурунуз, әјләшиниз. Биз бәјләр илә сөһбәт единиз. Јејиниз, ичиниз, кеф единиз. Нијә дајанмысыныз? Отурунуз *(хидмәтчиләр дурдуглары јердә*

диз үстә чөкүрләр.) Орада јох, бујурунуз бу диванлар үстә, бу сандалјаларда әјләшиниз! *(Һеч кәс јериндән галхмыр.)* А кәдә Әһмәд!Галх, бураја кәл. Сәнәм, сән дә. *(Горха-горха кәлирләр.)* Сән бурада, сән дә орада отурунуз.

Әһмәд. Аға, мән она чүр'әт едә билмәрәм. Мәни башына чевир, азад ет. Мән ағаларын һүзурунда нечә әјләшим?

Сәнәм *(ағлар сәслә)*. Аға, мәни о гырманчын илә дөј, амма бу ишә әмр етмә.

Әмираслан аға *(әлини хидмәтчиләрә тәрәф узадараг)*. Бу дилсиз-ағызсыз һејванларданмы һөкумәт гурулачагдыр? Дејирәм дүнја дәли олуб, мәнә инанмырсыныз. *(Ајағыны јерә чырпыр.)* Дурун! Сүрүнүн!

Хидмәтчиләр гачырлар. Бир гәдәр сүкутдан сонра.

Әдил бәј. Сизин бу имтаһаныныз мәнә бир шеј вермәди. Әмираслан аға, сиз кәндли, ишчи, јохсул күтләси илә һеч бир заман отуруб-дурмамысыныз, она көрә дә тәчрүбәниз јохдур. Гырмызы Орду Бакыдан бу тәрәфә јүрүш едәрсә, етмәсинә дә шүбһә јохдур, чүнки Азәрбајчан бир Бакыдан ибарәт дејил, о вахты инди һүзурунузда гојун кими диз үстә чөкән хидмәтчи әһмәдләр, сәмәдләр, сәфәрләр вә гејриләри болшевик тәрәфинә кечиб сизә дүшмән олачаглар; чүнки сизин зүлмүнүздән хилас олмаг јолу јалныз одур. Мәнфәәтләри дә орададыр.

Әмираслан аға. Һеч вахт! Кәндлиләр болшевик тәрәфинә кечмәзләр. Сүбутум он сәккизинчи ил.

Әдил бәј. — О башга заман вә башга һал иди. Индини онунла мүгајисә етмә, јени һөкумәтә табе олмагдан башга јол јохдур.

Әмираслан аға. Һеч вахт! Онлары Күрдән бу тәрәфә кечмәјә гојмарыг. Күрчүстан вә Ермәнистаны да унутма.

Әдил бәј. Бахарыг.

Чыхыр, бәјләр мә'јус, башларыны ашағы салыб сүкута кедирләр.

Әмираслан аға. Нә сүкута кетмишсиниз. Јохса копчу Әдилин сөзүндән хофа дүшмүсүнүз?

Һејдәр бәј. Хофа дүшмәјә һаггымыз вар, чүнки Шура һөкумәтинин ганунунда торпаг кәндлиниидир.

Әмираслан аға. О нијә? Јер кәндлинин дәдәсиндән галыб, ја бабасындан? Бу торпагларын үстүндә бабаларымыз су јеринә ган ахытмышлар. Онун бир ад-дымыны кимсәјә вермәрәм.

Мухтар бәј. Шура һөкумәтинин ганунунда нәинки торпаг, һеч хүсуси мал-мүлк дә јохдур.

Әмираслан аға. Демәли, бу ев дә мәним дејил?

Мутхар бәј. Бәли.

Әмираслан аға. Даһа кифајәтдир. Бәс беләми һөкумәтә табе олмаг истәјирсиниз. Мүлкүмүзү, ев-ешијимизи алыб өзүмүзү дә Русија мүлкәдарлары кими күллә габағына гојуб тәләф етдикдә бизә нә јол галыр? Табе олмагмы?

Мәһрәли бәј. Хејр, мән бу ана кими шәрәфлә јашамышам. Инди дә лазым кәләрсә, гејрәтлә өләрәм.

Әмираслан аға. Гәһрәман бәјин нәвәсиндән башга чаваб көзләмәк олмазды. Сиз нечә?

Мухтар бәј, Сәлим бәј, Һејдәр бәј. Биз дә бу фикирдәјик.

Әмираслан аға. Саг олунуз! Үмидварам ки, сизләрин көмәклији илә бабаларымызын јурдуну дүшмәндән мүдафиә едә биллəм. Гырмызы Ордудан әсла хоф етмәјин. О, низами гошун дејил, әлсиз-ајагсыз, ачыз, касыб-кусублардан топланмыш дәстәдир. Бизим икид дәлиганлыларын мүгабилиндә әсла дурмазлар, фәгәт сә'ј вә гејрәт лазымдыр. Сиз бу күндән ишә шүру единиз. Дәстәләр топлајыныз, ләвазимат чәм единиз. Кәндлиләри һәр васитә илә олмуш-олурса өз тәрәфинизә чәкиниз. Онлары болшевикләрин вәһшилији илә горхудунуз. Дејиниз ки, болшевикләр дини, мәзһәби, шәриәти арадан көтүрүрләр. Никаһы ортадан галдырыб, арвадлар һамыја мәхсус олур. Руһаниләри, тичарәт әһлини көмәјә чағырыныз.

Бу һалда Һачы Имамгулу вә Молла Садыг дахил олурлар.

Һачы Имамгулу, Молла Садыг. Саламәлејкүм.

Әмираслан аға. Әлејкүмәссалам. Бујурунуз әјләшиниз. Јахшы вахтда кәлмишсиниз.

Һачы Имамгулу. Әмираслан аға, Бакыдан кәлән хәбәр сәһиһдирми?

Әмираслан аға. Һансы хәбәр, Һачы?

Һачы Имамгулу. Болшевикләрин Бакыны алмаг хәбәри.

Әмираслан аға. Бәли, доғрудур.

Молла Садыг. Һачы көрдүн ки, мән јалан дејән адам дејиләм?

Һачы Имамгулу. Бәс онда фикриниз нәдир?

Мухтар бәј. Нә олачаг? Ирана гачмаг.

Молла Садыг. Һачы, ешитдинми? Көрдүн ки, мәним мәсләһәтим бизи дүшмәндән хилас едәр. Бәјләр дә мән дејәнә кәлмишләр, шәриәт дә буну әмр едир, һифзбәдәни вачиб бујурмуш, бәла кәлмәмиш, фәрар ет демиш.

Мешрәли бәј. Молла Садыг, сизин бујурдуғунуза көрә шәриәтимиз: «Дүшмән вәтәниниз үстә кәлдикдә гој гач, чаныны гуртар» демишдир?! Бәс онда пејғәмбәримизин бујурдуғу һүббил-вәтән[1] һарада галды.

Молла Садыг. Орасы сәһиһ, лакин болшевикләр бизим үчүн бир бәлаји-әзимдир ки, худавәндаләм тутдуғумуз әмәлин чәзасы үчүн көндәрибдир.

Сәлим бәј. Бәс о чәза Иран әһли үчүн көндәрилмәмишдир? Јохса орадакыларын һамысы әмәли-салеһ инсанлардыр? Әкәр чәза варса, бизи Иранда да тутачагдыр, Туранда да.

Һејдәр бәј. Молла Садығын фикри будур ки, нә мәсләһәт олачаг исә олсун, фәгәт ичиндә Аразы кечмәк олсун. Һачы, сизин фикринизи дә билмәк истәјирик.

Һачы Имамгулу. Мәнә галса, һөкумәтә итаәт етмәк. Биз һөкм гулујуг, башда ким дурачагса дурсун.

Әмираслан аға. Һеч дедијини анлајырсан, ағлыны итирмиш киши? Мәкәр билмәјирсән ки, болшевикләрин ән бөјүк дүшмәнләри биз ханлар, бәјләр, сиз сәрвәтдарлар вә Молла Садыг кими руһаниләрдир? Онлар бу үч синфи јер үзүндән көтүрмәк фикриндәдирләр. Јохса фикрин одур ки, болшевик заманында да малы бешә алыб јүз бешә сатачагсан? Онлар алыш-вериши билмәрә арадан көтүрүрләр. Инди анладынмы? Хәсис, малыны јемәјән киши?

Мухтар бәј. Һачы, бундан әлавә пул да арадан галдырылыр.

Һачы Имамгулу. Елә дә иш олармы? Пулсуз да дүнја јашармы?

[1] Вәтән севкиси.

Мухтар бәј. Һачы, ону кет болшевикләрдән соруш.

Әмираслан аға. Даһа битди. Һачы Имамгулу вә Молла Садыг, һәр биринизин фикрини билдик. Инди бизим дә фикримизи билин. Биз бәјләр гәт етмишик ки, болшевик һөкумәтинә табе олмајаг. Бизим үстүмүзә кәлсәләр, мүһарибә едиб, бабаларымызын јурдуну мүдафиә едәчәјик. Бу бизим гәтнамәмиз! Буна сиз дә табе олмалысыныз. Молла Садыг, сиз Мешрәли бәјин итаәтиндә олачагсыныз, һәр нә әмр етсә, фори битирәчәксиниз. Һачы Имамгулу, сиз дә Мухтар бәјин әмринә табесиниз. Милләтдән топладығыныз параны милләт јолунда мәсрәф едәчәксиниз.

Һачы Имамгулу. Башыныза дөнүм, Әмираслан аға, мәним парам һарада инди ки, мәсрәф дә едим?

Әмираслан аға. Ону Мухтар бәј биләр. О онун вәзифәсидир.

Мухтар бәј. О бизим хүсуси ишимиздир. Әмринизин далыны бујурунуз.

Әмираслан аға. Молла Садыг, сиз дә о фәсаһәт, бәлағәт гапысы олан ағзынызы ачыб, чамааты бизим итаәтимизә чағырачагсыныз. Инди чүмләниз мүрәххәс синиз. Кединиз, иш далынча олунуз. *(Ајаға галхырлар.)* О да мәхфи галсын ки, һәр ким мәним әмримдән баш гачырарса, күллә габағына гојулачагдыр.

Мухтар бәј. Һачы Имамгулу, ешитдинми?

Мешрәли бәј. Молла Садыг, анладынмы?

Бәјләр. Әмираслан аға, худаһафиз.

Әмираслан аға. Худаһафиз, гејрәтли бәјләрим.

Чыхырлар.

пәрдә

ИКИНЧИ ПӘРДӘ

Биринчи пәрдәнин сәһнәси.

Пәричаһан ханым *(јалгыз)*. Аһ! Нә дәһшәтли хәбәр! Нә фәна бир һал! Гырмызы Орду тәрәфиндән кәндләр тутулмуш. Кәндлиләр дә болшевикләрә гарышыб бәјләр үзәринә үсјан едирләр. Бизим рәиҗҗәтә дә

е'тибар јохдур. Бу ахыр вахтлар хидмәтчиләримизин рәфтары бизлә бүсбүтүн дәјишилиб. Ханәданымызда ән мүти, ән фәдакар сајылан Һади ләлә дә јох олмушдур. Јәгин о да болшевикләр тәрәфә кечибдир. Даһа бундан сонра кимә үмид бағламалы? Кимдән ничат көзләмәли? Ah, һарада галмышсан ej севкили әмизадәм! Кәл, кәл, мејданда тәк галмыш заваллы әмучәмин имдадына чат! Угрунда көз јашы төкмәкдән кор олан хәстә әммәмин фәрјадына јетиш!

Һади ләлә дахил олур.

Һади ләлә. Уғурлар олсун, Пәричаһан ханым.

Пәричаһан ханым. Ah! Һади ләлә! А киши, һараја кетмишдин? Бир ајдан артыгдыр ки, јох олмушсан.

Һади ләлә. Бакыја кетмишдим.

Пәричаһан ханым. Нә ишә?

Һади ләлә. Чаһанкир ағадан хәбәр билмәјә. Де көрүм Көвһәр ханымын хәстәлији нәдир?

Пәричаһан ханым. Нә олачагдыр?! Чаһанкирин гәм-гүссәсини чәкмәкдән бичарә әммәм шам кими әријир.

Һади ләлә. Кәтирдијим хәбәрдән дириләр.

Пәричаһан ханым. Чаһанкирдәнми хәбәр кәтирмисән?

Һади ләлә. Бәли.

Пәричаһан ханым. Ah! Үрәјим нечә атланыр, Һади ләлә, тез ол, сөјлә. Мән сәнин барәндә нә фикирдәјдим! Әфв ет.

Һади ләлә. Јәгин фикир етмисән ки, мән болшевик тәрәфинә кечмишәм, беләми?

Пәричаһан ханым. Бәли, мән нә едим. Сән јох олмушдун. Әлбәттә, шүбһәјә дүшмәк оларды.

Һади ләлә. Ханым, фикриниз сәһв дејил.

Пәричаһан ханым. А киши, нә дејирсән? Доғруданмы онлар тәрәфә кечмишсән?

Һади ләлә. Бәли.

Пәричаһан ханым. Јох, јох, инанмырам. Сән мәни имтаһан едирсән. Сән елә ганичичи, дүнјаны ода тутуб, зиран едәнләр тәрәфинә кечмәзсән. Сән истәмәзсән ки, белә көзәл јурдумуз тармар олуб, гызыл гана бојана.

Һади ләлә. Бу сон сөзләринә мән дә шәрикәм. Лакин болшевикләр ганичичи дејилләр. Бунлар дүшмәнләрин ифтирасыдыр. Болшевикләр мәзлумлар, јохсуллар, фүгареји-касибә тәрәфдарыдырлар. Онларын фикри ишчи-кәндли синфини азад етмәкдир. Бу јолда өз ганларыны төкүрләр. Мәкәр бу пис бир һәрәкәтдир? Пәричаһан ханым, истәјирсән ки, доғрудан да әчдадынын көзәл мүлкү вә белә бинасы сән дејән һала дүшмәсин, сәнә һәвалә олунан бир тәклифи гәбул ет. Мән онун үчүн бураја көндәрилмишәм.

Пәричаһан ханым. О нә тәклифдир? Сәни ким көндәрмишдир?

Һади ләлә. Сәнә мә'лумдур ки, Азәрбајчанда Шура һөкуməти гурулдугдан сонра бир нечә мүлкәдар, бәјләр итаәтдән бојун гачырыб табе олмаг истәмирләр. Она көрә дә Гырмызы Орду һиссәләри бу тәрәфә кәлиб чыхмышдыр. Һәр јердә кәндлиләр Гырмызы Орду тәрәфинә кечирләр. Тәклиф будур ки, Әмираслан ағa говғасыз тәслим олсун. Сәндән башга да ону бу јола кәтирән шәхс тапылмаз. Бизә мә'лумдур ки, бу саат Әмираслан ағa Надир бәјкилдә бәјләрлә бирликдә мәшвәрәт едир.

Пәричаһан ханым. Мәнә бу тәклифи ким едир?

Һади ләлә. Чаһанкир ағa,

Пәричаһан ханым. Ким? Чаһанкир, мәним севкилим, нишанлым, әмизадәм? Јох, јох, елә иш ола билмәз, инанмырам.

Һади ләлә. Буjур, өз дәст-хәтти илә сизә јаздығы мәктуб. (*Верир*).

Пәричаһан ханым (*мәктубу ачыб охујур*). Ah! Доғру. Чаһанкир болшевик олуб. Орду башында дурубдур, әчдадынын јурдуну да тутмаг истәјир. Ah, ағлым чашыр! Отаг башыма фырланыр. Чаһанкир, Чаһанкир, һансы шејтана алданыб белә алчаг, кәдәјә јарашан вәзифәни өһдәнә көтүрмүсән?! Мәни дә, севкили әмизадәни, мәһәббәтин уғрунда атәшә јанан нишанлыны да белә јола дә'вәт едирсән? Јох, јох, мән сәнин кими алчаг олмаг истәмирәм. Әчдадымын јурдуну, шәрәфини сәнин кими дүшмәндән мүдафиә етмәјә һазырам. Онун уғрунда чанымы фәда етмәјә һазырам. Һади киши, аған Чаһанкир мәндән чаваб истәјир. (*Мәктубу чырыб Һади ләләјә атаркән.*) Бу мәним биринчи чавабым. (*Сонра бојнундан гызыл медалјону, ичиндәки Чаһанкирин рәсми илә бәрабәр чыхарыб Һади ләләјә атыр.*) Ал, там үч илдир ки, бу

рәсми үрәjим үстә севә-севә сахламышам. Кечәләр ону бағрыма басыб әзизләмишәм, өпмүшәм. Та һичран одуна дөзүб, тәсәлли тапмышам. Һади киши...

Һ а д и л ә л ә. Пәричаһан ханым, кифаjәтдир. Мәни ода jахма. Мән сәнин ләләнәм. Сәни дә Чаһанкир аға кими бу әлләрим үстүндә бәсләмишәм. Мәнә Һади киши демә.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Болшевик тәрәфинә кечмиш ләләни мән истәмирәм. Динлә, үчүнчү верәчәjим чаваб галды. Билирсәнми о нәдир?

Һ а д и л ә л ә. Хеjр, ханым.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Инди көрәрсән, чых, еj илләрчә гәлбимдә мәскән етмиш илан! Чых, еj зәһәрли, мәни атәшә jахан мәһәббәт. Орада инди башга мәһәббәт, башга ешг ашиjан едәсидир. Һади киши, Чаһанкирә де ки, Пәричаһанын үрәjи даһа онун үчүн гапанмышдыр. Ачмаг истәсә хәнчәрлә кәлсин. Инди кедә биләрсән.

Һ а д и л ә л ә. Пәричаһан ханым, белә етмә, кәл, сән бу гоча ләләнин мәсләһәтинә гулаг ас. Бу ханәданын дағылыб, пәракәндә дүшмәjинә баис олма.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Баис олан сәнин аған Чаһанкирдир. Бу нәсиһәти она ет. Даһа битди. Кедә биләрсән!

Һ а д и л ә л ә. Чаһанкир аға Чәннәтәлинин евиндә сәнин чавабына мүнтәзирдир. Онда буjурунуз кедәк, мәнә вердиjин чавабы онун өзүнә вер, jохса, мән бу ағыр мәс'улиjjәти өһдәмә көтүрмәкдән горхурам.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Һә, инди баша дүшдүм ки, Чәннәтәлинин оғлу Һәсәнгулу нә үчүн jолдан чыхмаjыб, мәнә елә сәрт чаваб верирди. Демәк, Чәннәтәлинин аиләсинин Чаһанкир аға илә әлагәси вармыш.

Һ а д и л ә л ә. Бәли.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Мән, башына гырманч чәкдиjим Һәсәнгулунун евинә кетмәрәм. Аған Чаһанкирин чүр'әти варса, буjуруб бураjа кәлсин.

Һ а д и л ә л ә. Чаһанкир ағанын чүр'әтини сән мәндән jахшы билирсән. Бураjа кәләрсә, она һеч бир хәта тохунмаз, чүнки сизи әһатә едәнләрин һамысы онун тәрәфдарларыдыр. Башындан бир түк дүшмәjә гоjмазлар. Әмираслан ағанын бу саат һарада олдуғу вә атдығы һәр гәдәм бизә мә'лумдур. Баш үстә чавабыны Чаһанкир ағаjа дejәрәм, лазым билсә кәләр, билмәсә, гошуна һүчум әмрини верәр. Даһа башга әмрин jохдур ки?

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Jохдур.

Һ а д и л ә л ә *(кедәркән)*. Пәричаһан ханым, фикирләш. Сон пешманчылыг фајда вермәз. *(Чыхыр.)*

П ә р и ч а һ а н х а н ы м *(тәк)*. Аһ! Бу күн башланачаг мүһарибәни хатырыма кәтирмәкдән горхурам. Бүтүн бәдәним титрәjир Әмучәм jанында тәслим адыны чәкмәк мүмкүндүрмү? О өз әлләри илә чәми евини-ешиjини атәшә тутуб jандырар, фәгәт тәслим олмаз.*(Чағырыр.)* Әһмәд! Әһмәд! *(Сәс вермир)*. Сәмәд! Сәмәд! Бунлар һарада батмышлар? Сәфәр! Сәфәр!

С ә н ә м дахил олур.

С ә н ә м. Нә буjурурсан, ханым.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. А гыз, нөкәрләр һарададыр? Һеч сәсимә сәс верән jохдур.

С ә н ә м. Ханым, евдә һеч кәс jохдур.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Һараjа кетмишләр? *(Сәнәм башыны ашағы салыб чаваб вермир.)* Нијә, чаваб вермирсән?

С ә н ә м. Ханым, горхурам.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Кимдән?

С ә н ә м. Әрим Әһмәддән!

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Нә үчүн?

С ә н ә м. Ханым, хидмәтчиләрин һамысы болшевикләри көзләjирләр. Онлар тәрәфә кечәчәкләр. Нөкәрләр Чәннәтәликилә кетмишләр. Онун оғлу Һәсәнгулу болшевикдир.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Сәнәм, сән дә онларын тәрәфдарысан?

С ә н ә м. Мән jох... Анчаг горхурам. Әһмәд дejир ки, бизим сирримизи ағалара версән, сәни өз әлимлә боғуб өлдүрәчәjәм. Ханым, бир Һади ләләдән башга һеч кимә бел бағламаjын. О да бурада jохдур.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Аһ, сафгәлбли, садәдил Сәнәм, инди һеч өзүмә дә инанмырам. Горхма, сиррини бир кәсә демәрәм, анчаг Әһмәди бурадан рәдд етмәк лазымдыр. Башгаларыны да о, jолдан чыхарыбдыр. Ону өзүм кәндә көндәрәчәjәм. Әммәм нечәдир?

С ә н ә м. Мүдам бөһран ичиндәдир. Ајыланда да су истәjир. Ханым, изин вер, мән кедим.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Jахшы, сән кет, jанында ол, бир аздан сонра мән дә кәләчәjәм. *(Сәнәм кедир.)* Еj

заваллы ана, һеч билирсәнми ки, јолуну көзләдијин оғлун нә фикирдәдир? Баба јурдуну тапдајыб, сән хәстә анасынын башына күлләләр јағдырачаг! Јох, јох, әкәр инди бураја кәләрсә, сағ бурахмарам. *(Дивардан асылмыш зинәтли хәнчәри әлинә алыр.)* Бабамын бу шанлы силаһы илә онун ханн гәлбини јыртмалыјам *(Чаһанкир аға дахил олур.)* Ah, кәлди! *(Хәнчәри сыјырыб она тәрәф јөнәлир.)*

Чаһанкир аға *(дөшүнү көриб)*. Вур!

Пәричаһан ханым. Сән нә ихтијарла бураја гәдәм басдын?

Чаһанкир аға. Бура мәним јурдум дејилми?

Пәричаһан ханым. Јох. Ирәлидә сән бу сарајын, бу јерләрин саһиби Һидајәт ағанын нәвәси, Әмираслан ағанын ваһид вариси Чаһанкир аға идин, фәгәт инди вәтән вә милләт хаини — болшевик, јолдаш Чаһанкирсән.

Чаһанкир аға. Дедикләринин һамысы дүздүр, лакин бир шејдә сәһв едирсән. Пәричаһан, мән сән дејән кими шанлы-шөһрәтли бир аға идим. Лакин инди гырманчын илә дөјдүјүн һәсәнгулу кими зәһмәткеш јолдаш Чаһанкирәм. Бәли, бурасы доғрудур, фәгәт мән вәтәнимин, милләтимин дүшмәни дејиләм. Онун мәзлум, мискин, сәфил, чылпаг әмәкчиләрини ән сәмими гәлблә севән јолдаш Чаһанкирәм. Онлары әсрләрчә зүлм вә чәһаләтдә сахлајан залымлардан азад етмәк јолунда чалышан јолдаш Чаһанкирәм.

Пәричаһан ханым. Вәтәнин о залымлары кимдир?

Чаһанкир аға. Биринчиси белә сарајлар саһиби ағалар.

Пәричаһан ханым. Хејр, сәнин кими вәтәнинә хәјанәт едән алчаглар.

Чаһанкир аға. Пәричаһан, алчаг о шәхсә дејәрләр ки, башгаларынын зәһмәти илә јашаја, залым о кәсдир ки, өз мәнфәәти үчүн башгаларыны сыха, әзә, мәһв едә. Бу саат орада, бир аздан сонра бурада төкүлән ган, ким вә нә үчүндүр?

Пәричаһан ханым. Милләт вә вәтән үчүн.

Чаһанкир аға. Јалан! Мәним атам Әмираслан аға кими мүлкәдарын ағалығыны сахламаг үчүн. Торпагларыны мүһафизә етмәк үчүн. Мәкәр милләт јалныз бәјләрдән ибарәтдир? Бәс бу милјонларла кәндли, ишчи,

јохсуллар? Јохса онлар вәтән өвладлары дејил? Пәричаһан, ағалыг даһа битди, чүнки ону мүһафизә едән, онун јолунда ганларыны сел кими ахыдан кәндли вә фәһлә инди һүгугуну даһа анламыш. Буна сүбут кәндлиләрин бизим тәрәфә кечмәсидир. Бу күн ики гүввә бир-бири илә тоггушур. Бири һаггы мүдафиә едир, дикәри зүлмү. Пәричаһан, сәни бу һагг јола дә'вәт едирәм.

Пәричаһан ханым. Мән сән тәрәфдә һагг көрмүрәм. Кәндлиләрин сизин тәрәфә кечмәләри буна сүбут ола билмәз. Онлар бәјләрин торпағына, белә көзәл сарајларына саһиб олмаг истәјирләр.

Чаһанкир аға. Доғрудур. Буна да һаглары вар.

Пәричаһан ханым. Һансы ганунла?

Чаһанкир аға. Тәбиәтин гануну илә. Ишләмәјән јемәз. Торпаг, ону бечәрнб зәһмәт чәкәнләриндир.

Пәричаһан ханым. Мән елә ганун ешитмәмишәм.

Чаһанкир аға. Ирәлиләрдә мән дә сәнин кими ешитмәмишдим. Бу торпагларын саһиби олмағымы көјләр тәсдиг етмиш санырдым. Рәиҗјәтләри өзүмүзүн гулу һесаб едирдим. Фәгәт Карл Марксын әсәрләрини охудугдан сонра анладым, һагг јолуну тапдым.

Пәричаһан ханым. Сонра да болшевик олдун. Өзүн кими залымлара гошулуб бөјүк Русијаны тармар етдиниз. Инди дә бу көзәл өлкәни о һала салмаг истәјирсиниз.

Чаһанкир аға. Пәричаһан, зүлм јувалары дағылмаса, мәзлумлар азад олмазлар. Инди јыхарыгса, сонра тикәчәјик. Нә етмәли? Әмираслан ағалар өз ихтијарлары илә табе олмурлар. Пәричаһан, атамын бизим тәрәфә кәлмәјинә үмидим јохдур, чүнки һәмишә бујурмада, вурмада, кәсмәдә өмүр сүрмүш, гартлашмыш аға бунларын һамысындан әл чәкиб, ишчи-кәндли тәрәфдары олмаз, фәгәт бизим мүгабилимизә чыхыб говға етмәсин нијјәти илә сәнә Һади ләлә илә о мәктубу көндәрдим. Чавабын да сөјләди.

Сән нијә зүлм тәрәфдары олурсан? Биз о зүлмү инсанлар арасындан көтүрмәк истәјирик. Бах, көр бу нә бөјүк, нә јүксәк бир идеалдыр ки, мәни өз әлимлә бу мүлкүмүзү тапдајыб мәһв етдирмәјә мәчбур едир, атамын мүгабилинә чыхардыр. Мећрибан анамы унутдурур, там үч ил һәсрәтини чәкдијим сән севкили әмизадәми мәнә дүшмән етдирир. Пәричаһан, севкилим, кәл мәним-

лə бирликдə вətənimizin məzlumlarыny чəlladlar əlindən xilas edək.

Пəричаһан ханым. Чəlladlary mən, sən tərəfdə kөrүrəm.

Чаһанкир аға. Son sөzүmү dinlə, fikirləш, чəzabыny ver. Bax kөr bizmi чəlladыg, joxca siz ağalar? Milјonlarla ишчи-kəndlilər, əsrlərчə sitəmkarlar əlində didilir, чejnənir, ajaglar altыnda tapdalanыb əzilir. Һamysы aч, чylpag, zillətdə, əziјjətdə, fərjadlary əflaka чыxmыш. Əsarət zənчirи altыnda bədənləri ninчəlib үzүlүr. Bax, bu bичarələr indi bizdən ничat kөzləjirlər. Пəричаһан, kedək onlarыn fərjadыna чatag. Əsarət zənчirlərini kəsib xilas edək. Пəричаһан, bu шərəfi башgasynын өһdəsinə atma. Шərg aləminin pəriси ol kи, əsrlərчə adыn dүnjada bagi galsын. Гырмызы Орду ичində nə gədər nəчib gəһrəman gadынlar var. Sən də Шərg məzlumlarynын gəһrəmanы ol.

Пəричаһан ханым. Elə bөjүk vəzifəni, elə jүksək шuarы өzүn үчүn bəslə. Mən isə bu kүn ufaчыg bir vəzifə gəbul edirəm. O da «Лачын jувасы»ny sənin ordundan mүdafiə ediб, onun «Орлеан ханымы» olmag istəjirəm.

Чаһанкир аға. Daһa битди. Sən də atam kimi belə sarajdan, belə чah-чəlalдan өz ихтијарынла əl чəkmək istəmirsən, fəgət mən zor ilə чəkdirəpəm. Bu zүlmlə bina olmuш sarajdan bir əsər gojmarам! *(Чыхыр).*

Пəричаһан ханым *(тək).* Ah! Чаһанкирдə nə bөjүk təғjir! Sabigdə mənim kimi, babalarymyzын шanшөһrəti ilə fəxr edərdi, anчag indi isə, onlara zalым dejiб, nifrət edir. Mənim də gəlbimə шүbһə salды. Kөrəsən һansы jol doғrudur... *(Əmiraslan ağa dahil olur.)* Ah, əmүчəm kəldi.

Əmiraslan аға. Gызым, bolшevikлər үzərimizə һүчума башламыш. Bu saat Mehrəli bəjin dəstəsi ilə vurушurlar. Үmidim budur kи, ikid bəjlər onlarы pozub bu tərəfə keчməjə gojmajaчaglar. Пəричаһан, bu kүn oғlum burada olmalы idи. Gəһrəmanə mүһaribə ediб, «Лачын jувасы»ny dүшməndən mүdafiə edəjdi. Onu fələk əlimdən aldы. Jeriндə sən galmыsan. Ikidликдə һeч bir oғlandan keri galmazsan. Gəһrəman gызым, babalarymyz jurdunun mүdafiəsini sənə һəvalə edirəm. Bu kүn bizim үчүn башga jol joxdur. Ja zəfər,

ja өlүm. Gызым, səni mə'jus kөrүrəm, joxca dүшməndən xof edirsən? Ona əsir olmag istəjirsən?

Пəричаһан ханым. Һeч вахты. Məni mə'jus edən шej башgadыr. Ah, Чаһанкир...

Əmiraslan аға. Gəm etmə, gызым, иншаллаһ dүшmənə galиб kələчəjik. Kет һərbi libasыny kej, һazыr ol. *(Пəричаһан ханым чыхыр.)*

Əmiraslan аға *(tək).* Пəричаһан anadan olanda məрhum gardaшym Kamran чox mə'jus olду ki, oғlan dejил, lakin mən bu ikid gызы min oғula vermərəm.

Mehrəli bəj сол əli sarынmыш dahil olur.

Mehrəli bəj. Əmiraslan aға, sol чəbһəni dүшmən aldы.

Əmiraslan аға. Nə dejirsən? Məkər sənə əmr etməmишdim ki, onu məһkəm saxla? Bir adamын galынчaja gədər vurушmada davam et?

Mehrəli bəj. Mən nə edim? Tərəfdarlarymыz kəndlilər fүrsət tapdygча bolшevikləр tərəfinə keчdilər. Bir də bahыb kөrdүm kи, ətrafymda az bir gүvvə galыb. Jenə də vurушmadan чəkilmədim. Bu вахт əlimə kүllə dəjdi. O az gүvvə də pozulub dağылды. Anчag onu gənimət bilдim ki, arvad-ушağы kөtүrүb buraja gaчdym.

Əmiraslan аға. Gорхурам Ədil bəjin dedиji doғru ola. Kəndlilərin чүmləsi bolшevik tərəfinə keчə. Sol чəbһənin alынmasы Səlim bəjin һalыny ağырlашdырды. Bu saat Kollu dərənin үstүnү tutmag lazымdыr. Joxca gырмызылар Səlim bəjin arxasына keчиб, onu pozaчagdыr.

Һejdər bəj tənknəfəs dahil olur.

Һejdər bəj. Əmiraslan aға, gырмызылар Kөtүklү kəndini alды. Vизимкиләр gaчырлар.

Əmiraslan аға *(gəzəbnak).* Siz onlardan kerijə galmazsыnыz. Dовшан kimi bir səs чыxdygda gojуb gaчырsыnыz.

Һejdər bəj. Mən nə edim? Allaһ arvad tajfasыny mүsəlman үчүn bir bөjүk bəla jaratmышdыr. Ağлашma guруb ərlərinin ətəkləriндən japышыb daваja kетməjə gojmурlар. Башga миллətin gадынлары tүfənk kөtүrүb ərləri ilə bərabər dүшmənlə вурушur, bizimkиләр isə шахсej dejə үzlərini чырыр, saчларыny jолурлар.

Әмираслан аға. Бу онларын тәгсири дејил. Сиз кими әрләрин, аталарын тәгсиридир. Ләзкн гадынлары дүшмән илә мүһарибәдә әрләриндән кери галмыр. Пәрчаһана мән тәрбијә вермишәм, һансыныздан гочаг дејил?

Сәлим бәј дахил олур.

Сәлим бәј. Әмираслан аға, Күллүчә кәндини дүшмән зәбт етди.

Әмираслан аға. Нә пис хәбәр! Онун алынмасы илә јол бураја ачылды. Һејдәр бәј, мәним адамларымдан отуз түфәнкли көтүрүб Учурум дәрәсинин кечидини кәс. Даһа дурма!

Һејдәр бәј. Бу саат. *(Чәлд чыхыр.)*

Әмираслан аға *(Сәлим бәјә)*. Сөјлә көрүм. Нә төвр олду ки, елә мөһкәм јери бошладын?

Сәлим бәј. Һејдәр бәјин дәстәси позулдугдан сонра сол чәбһә ачылды. Мән Мухтар бәјдән көмәк истәдим. Чаваб верди ки, өзүм ики тәрәфдән әһатә олунмушам, тез Әмираслан ағадан һәм өзүн үчүн вә һәм дә мәним үчүн көмәк истә. Бу вахт дүшмән архама кечиб, мәни позду.

Әмираслан аға. Коллу дәрәдә гүввә гојмуш олсајдын, гырмызылар архана кечә билмәздиләр.

Сәлим бәј. Нечә гојмамышдым? Гојмушдум. Онлара үмид бағлајыб кери чәкилмәдим. Атышмада давам етдим. Бир дә хәбәр тутдум ки, онлар да гачыб дағылмышлар, дүшмән дә архама кечмишдир.

Әмираслан аға. Сәлим бәј, онда дајанма, мәним атлыларымдан лазым билдијин гәдәр көтүрүб Мухтар бәјин көмәјинә кет. Ону тәһлүкәдән гуртар, сонра Гајадиби кәндинә чәкилинниз.

Сәлим бәј. Баш үстә. *(Чыхыр.)*

Әмираслан аға. Мәним Гајадиби кәндим нә гәдәр давам едәрсә, буранын горхусу јохдур. Онун дар вә кизли јолларыны, анчаг оранын әһли билир. Бәләдчи олмаса, гошун бир шеј едә билмәз.

Молла Садыг вә Һачы Имамгулу дахил олурлар.

Һачы Имамгулу. Бу нә бәладыр? Бу нә туфандыр?

Молла Садыг. Тутдуғунуз әмәлин чәзасыдыр ки, худавәнди-аләм верир. Биз руһаниләрә гулаг асмајыб

өвладларынызы рус мәктәбләринә гојдунуз. Инди дин-дән, мәзһәбдән чыхыб өз вәтәнләрини, ата-аналарыны атәшә тутуб гырырлар. Дүнјанын ахырыдыр. Үләма бујурмушлар ки, вај о замандан ки, арадан шәриәт, дин, бөјүк-кичиклик, аға-нөкәрлик көтүрүлә. Бах, инди һәмин замандыр ки, кәлмишдир.

Әмираслан аға. Молла Садыг, сән бизә нәсиһәт вермәјәми кәлмисән?

Молла Садыг. Хејр, Әмираслан аға, мәни әфв ет, үрәјим јаныр, онун үчүн данышырам. Мән арвад-ушағымы көтүрүб сизә пәнаһ кәтирмишәм.

Әмираслан аға. Чох хош кәлмишсән. Көзүм үстә јерин вар. Бу күн мәнимлә бәрабәр түфәнк көтүрүб о дедијин динимизи, шәриәтимизи дүшмәндән мүһафизә едәчәксән. Јохса, бош јерә нә вә'з едирсән?

Мећрәли бәј. Әмираслан аға дүз бујурур.

Молла Садыг. Мән өмрүмдә әлимә силаһ алмамышам.

Һачы Имамгулу. Мән дә аршындан башга әлимә һеч зад көтүрмәмишәм.

Әмираслан аға. Инди көтүрәрсиниз.

Молла Садыг. Башына дөнүм, Әмираслан аға, мәни о тәк балан Чаһанкир ағанын башына чевир, азад ет. Мән дә бу јолда өлənләримизи дәфн едиб, дуа едәрәм ки, аллаһ онларын күнаһларындан кечсин.

Һачы Имамгулу. Мәни дә арвад-ушагларын кешијини чәкмәјә тә'јин ет.

Бу һалда Сәлим бәј вә Һејдәр бәј дахил олурлар.

Әмираслан аға. Сәлим бәј, нә үчүн гајытдын?..

Сәлим бәј. Һејдәр бәј гајтарды.

Әмираслан аға. Һејдәр бәј? Нә үчүн?..

Һејдәр бәј. Мухтар бәјин дәстәси гырмызылар тәрәфиндән әһатә олунуб тәслимә мәчбур олмушдур.

Әмираслан аға. Аһ, нә фәна хәбәр? Бәс Мухтар бәјин өзү нечә олубдур?

Һејдәр бәј. Бир рәвајәтә көрә әсир дүшүб, башга рәвајәтә көрә нөкәрләри ону јаралы һалында Гајадиби кәндинә апармышлар. Хүласә, онун барәсиндә һеч бир дүз хәбәр јохдур.

Әмираслан аға. Учурум дәрәсини бошалтмамысан ки?

Һејдәр бәј. Хејр, лакин гырмызылар чәми гүввәсини Гајадиби кәндинә атмыш. Мәним мүгабилимдә һеч кәс јохдур.

Әмираслан аға. Она бахма, вахт ки гырмызылар Гајадибини алмаг фикриндәдир, Учурум дәрәсинин бөјүк әһәмијјәти вар. Инди сәнин күввәни даһа да артырмаг лазымдыр. Учурум дәрәсини мөһкәм сахламағы әмр едирәм.

Һејдәр бәј. Әмрини битирмәјә һазырам. Учурум дәрәсиндән өзүмү атыб һәлак едәрәм, фәгәт керијә чәкилмәрәм.

Әмираслан аға. Елә дә лазымдыр. Даһа дурмаг јери дејил. Мөһрәли бәј, сән јаралысан, бурада гал. Арвад-ушаглары «Лачын јувасы»на топла. Сәлим бәј, биз дә Гајадибинин көмәјинә кедәк.

Галхырлар. Бу һалда Чәфәргулу дахил олур.

Чәфәргулу. Аға. Гајадиби кәндини болшевикләр алды.

Горхурлар.

Молла Садыг. Бурадан гачмаг! Инди бураја кәләрләр.

Һачы Имамгулу. Дурун, арвад-ушаглары көтүрүб дағлара гачаг.

Әмираслан аға. Сакит! Горхаг јассарлар! Чәфәргулу, Гајадиби чох мөһкәм, јоллары да сәрт гајалыг. оны нечә алдылар? Јохса дөнүклүк олмушдур?

Чәфәргулу. Хејр, аға, бизимкиләр чох мәрданә вурушурдулар, анчаг ики сәбәб тәслимә баис олду. Бири, кәндин гаја тәрәфи тутулуб ачылмасы...

Әмираслан аға. Гошуна бәләдчи олмаса, о јолу кимсә билмәз. Јәгин кәндчиләрдән бир бинамус чыхмышдыр.

Чәфәргулу. Хејр, аға, елә шәхс биздән чыхмамыш.

Әмираслан аға. Бәс кимдән чыхмыш?

Чәфәргулу. Ордуја јол көстәрән Һачынын оғлу болшевик Һәсән олмушдур.

Бәјләр. Ај бинамус!

Молла Садыг. Һачы, көрдүнмү, дедијим нечә дүз олду? Сәнә демәдимми, бу ушағы Русијаја көндәрмә? Сөзүмә бахмадын.

Һачы Имамгулу. Аһ, оғлум сағ имиш, кәлиб чыхды.

Мөһрәли бәј. Елә бигејрәт оғул һеч кәлиб чыхмајајды.

Әмираслан аға. Икинчи сәбәб?

Чәфәргулу. Аға, сорушма, демәјә чүр'әт етмирәм.

Әмираслан аға. Сәнә әмр едирәм, де!

Чәфәргулу. Икинчи сәбәб гырмызыларын башында дуран шәхс...

Әмираслан аға. О кимдир?

Чәфәргулу. Чаһанкир аға!

Һамы. Аһ!

Әмираслан аға *(әлини хәнчәрин дәстәсинә гојур)*. Сус! Горхудан көзләринизә гаранлыг чөкүб, кими исә мәним оғлума охшатмышсыныз. Мәним нәслимдән Һәсән кими өз вәтәнинә хаин чыхмаз.

Әдил бәј вә Һади ләлә дахил олурлар.

Әдил бәј. Бу партылтыны, курултуну ешитмирсиниз? Бу нә топланыб сөһбәт етмәкдир?

Мөһрәли бәј. Биз сәнин кими милләтә хаин олуб, вәтәни сатмамышыг. Онун уғрунда чанлар фәда етмәјә јығышмышыг.

Әдил бәј. Мөһрәли бәј, бу јаланчы сөзләри бурах. Мән сизин әсил мәгсәдинизи көзәлчәсинә билирәм. Нә үчүн «вәтән, милләт» дејә бағырараг, бу мәзлум кәндлиләри гырдырырсыныз? Онларын чоху һәлә өз мәнфәәтләрини анламамышлар, онун үчүн дә гырмызыларла мүһарибә едирләр. Фәгәт тезликлә анлајачаглар. Онда сүнкүнү болшевикләрә јох, сизин үзәринизә чевирәчәкләр. Сиз, гәһрәман, тач-тахтлары зәлзәләјә салан Гырмызы Ордунун мүгабилиндәми дурмаг истәјирсиниз? Нечә олду колчаглар, јуденичләр, деникинләр?

Мәни бөлүк командири ахырынчы дәфә олараг сизин јаныныза көндәрмиш. Ган төкүлмәмиш тәслим олмағынызы тәләб едир.

Сәлим бәј. Бизә биринчи дәфәдир ки, тәслим тәклиф олунур. Амма сиз ахырынчы дәфә олараг дејирсиниз.

Әдил бәј. Биринчи дәфә бу Һади ләлә тәслим әмрини кәтирмишдир.

Әмираслан аға. Елә тәклиф олмамыш, ола да билмәз.

Әдил бәј. Пәричаһан васитәси илә, белә дирми, Һади ләлә?

Һади ләлә. Бәли.

Әмираслан аға. Пәричаһан мәнә бир шеј демәмишдир.

Һади ләлә. Ханым мәктубу охудугдан сонра чырыб атды.

Әмираслан аға. Аһ, нә көзәл чаваб! Јашасын гәһрәман гызым! *(Гышгырыр.)* Пәричаһан!

Пәричаһан ханым чәркәз либасында, үстү әсләһәли дахил олур.

Пәричаһан ханым. Мәни чағырырсан, әмүчәм?

Әмираслан аға. Бәли, сәни, гејрәтли гардашымын икид гызы! Де көрүм, чырдығын мәктуб кимдән иди? *(Пәричаһан ханым башыны ашағы салыб динмир.)* Гызым, нијә динмирсән?

Пәричаһан ханым. Мәктуб гырмызыларын командири Чаһанкирдән иди.

Әмираслан аға *(јеріндән чәлд галхыб)*. Аһ! Чәфәргулу доғру дејирмиш! Ағалар, бу диварда чәкилмиш рәсмләрә бахыныз. Бу, Рүстәм залын, о да оғлу Сөһрабын рәсмидир. Рүстәм мүһарибәдә өвладыны танымамыш, онун синәсини параламышдыр. Мән исә бу күн мәнә хаин олмуш чијәрпарәми бу хәнчәр илә гәтл едәчәјәм. Инди Гырмызы Ордуја һүчуму мән башлајырам. Галхын, һајды, ардымча!

Әдил бәј вә Һади ләләдән башга гејриләри чыхырлар.

Әдил бәј. Бачым Көвһәр әһвалаты билирми?

Һади ләлә. Хејр, хәстәлији чәһәтинчә демәји мәсләһәт билмәдим вә башгаларына да тапшырмышам ки, демәсинләр.

Әдил бәј. Јахшы тәдбирдир. Сән кет вәзијјәти Чаһанкирә сөјлә, мән дә бачымы јохлајыб кәлирәм.

Чыхырлар.

ПӘРДӘ

ҮЧҮНЧҮ ПӘРДӘ

Икинчи пәрдәнин сәһнәси.

Әмираслан аға, Мећрәли бәј, Сәлим бәј, Мухтар бәј, Һејдәр бәј, Чәфәргулу, Пәричаһан, Молла Садыг, Һачы Имамгулу отуруб мүшавирә едирләр.

Әмираслан аға. Гејрәтли бәјләр, болшевик Чаһанкир бу мәктубла бизи тәслимә тәклиф едир. Јазыр:

«Сиздән алданмыш кәндлиләрин ганлары даһа төкүлмәсин мәгсәдилә тәслим олмағынызы тәләб едирәм. Бизә мә'лумдур ки, о бичарәләри «күрчү, ермәни вә түрк көмәкләри кәләчәкдир» дејә алдадыб гырдырсыныз. Ону да билмәлисиниз, тәслими рәдд едиб говғада давам етсәниз, сабаһ гала алындыгдан сонра сиз үсјанчы бәјләр күллә габағына гојулачагсыныз.

Имза: Чаһанкир».

Бәјләр башларыны ашағы салыб фикрә кедирләр.

Әмираслан аға. Мећрәли бәј, фикринизи билмәк истәјирик.

Мећрәли бәј. Мәнчә дүшмәнә һијлә кәлмәли. Куја тәслимә һазырыг, лакин ики күн мөһләт истәјирик. Дүшмән буна разы оларса, кечә икән бир нечә адам гачырыб әтрафдан көмәк топларыг. Сонра ики тәрәфдән һүчуму башларыг. Бирини бурдан, о бирини дүшмәнин архасындан.

Мухтар бәј. Мән бу фикрә шәрик дејиләм. Әввәла, дүшмән бизә мөһләт вермәз. Версә дә бу аз вахтда дүшмәнин көзү габағында кимдән гуввә топлајачағыг? Мәнчә өзүмүздән башга гејри көмәјә үмид бағламамалы.

Һејдәр бәј. Әлимиздә олан гуввә илә галаны сахлаја билмәјәчәјик. Кеч-тез ону бошалдыб чәкилмәјә мәчбур олачағыг. Белә олан сурәтдә мән галаны вермәк тәрәфдарыјам.

Сәлим бәј. Чаһанкир ағанын тәләби ајдындыр. О, тәслим олунуз дејир, галаны вериниз демир. Бизи бурахыб, бу бош галаны нә едәчәкдир? Лакин тәслим шәртиндән бир шеј јазмыр, тәслим оларсаг, бизлә нә чүр рәфтар олуначаг? Мә'лум дејил.

Чәфәргулу. Сәлим бәј доғру бујурур. Тәслим

шәрти айдын дејил. Мәнчә, биз дә јазыб шәртимизи мә'лум етмәлијик. Бәлкә, истәдијимизи гәбул едәчәкдир.

Әмираслан аға. Гызым, сәнин фикрин нәдир?

Пәричаһан ханым. Чаһанкир һәрби тохдадыб, орталыға тәслим мәсәләсини атмышдыр. Бу ики шејдән хали дејилдир: ја будур ки, доғрудан да ган төкүлмәсини истәмир, ја да әлиндә олан гүввә илә «Лачын јувасы»ны алмагдан ачиздир.

Әмираслан аға. Афәрин, гызым, бу сон сөзүн дүздүр. Чаһанкир тәслим мәсәләси илә бизә һијлә кәлир: Мәнә мә'лумдур ки, о, мәркәздән гүввә вә топ тәләб едир, чүнки доғрудан да әлиндәки гүввә илә галаны алмагдан ачиздир. Бу фүрсәтдән истифадә етмәли. Тәслим тәрәфдарлары билсинләр ки, истәр зор илә, истәрсә өз ихтијарымызла болшевикләрә табе оларыгса, һеч бир тәфавүтү јохдур, һәр ики һалда күллә габағына гојулачағыг. Онлардан бизә ничат јолу јохдур. Белә олан сурәтдә өз әлләримизлә башларымызы гурбанмы вермәлијик?

Бәјләр. Һеч вахт!

Әмираслан аға. Тәслим тәрәфдары вармы?

Бәјләр. Хејр.

Молла Садыг. Әмираслан аға, мән дә, Һачы да сүлһ тәрәфдарыјыг.

Әмираслан аға. Сиз бизим ишимизә гарышмајын. Сизин вәзифәниз бураја гојун сүрүсү кими төкүлән арвад-ушаглары сүлһ илә сахламагдыр.

Һачы Имамгулу. Биз дә ону истәјирик ки, гурдлар кәлиб бу сүрүнү јыртмасынлар.

Әмираслан аға. Горхмајын, о чанаварларын мүгабилиндә белә асланлар дурмушлар. *(Кағыз көтүрүб јазыр, сонра охујур.)* Гулаг асын, јаздығым чавабы охујум.

Бәјләр. Буjурунуз.

Әмираслан аға. «Лачын јувасы»ны алмаға лачын кими икидләр лазымдыр. Сизин кими бајгушларын һүнәри дејил».

Бу чавабы бәјәнирсинизми?

Бәјләр. Бәјәнирик.

Әмираслан аға. Чәфәргулу, ал, елчијә вер.

Чәфәргулу алыб кедир.

Әмираслан аға. Инди планымызы чәкәк. Болшевик Чаһанкир сабаһ гырмызы бајрағыны «Лачын јувасы»на тахмаг арзусундадыр. Бу иши сабаһа гојмагдан белә мә'лум олур ки, о, сабаһ көмәк көзләјир. Бу фүрсәти она вермәмәли, ону габагламалыјыг. Биз һүчуму бу күн башламалыјыг.

Мехрәли бәј. Әмираслан аға, мадам ки, бу фикрә кәләчәкдиниз, мәним тәклифими рәдд етмәмәлијдиниз.

Мухтар бәј. Нечә?

Мехрәли бәј. Дүшмәнә һүчуму гәфләтән, онун көзләмәдији бир вахтда етмәли. Биз бунун әксинә әмәл етдик. Дүшмәнә хәбәр вердик ки, һазыр ол, үстүнә кәлирик.

Һејдәр бәј. Биз елә чаваб јазмамышыг...

Мехрәли бәј. Мә'насы елә чыхды.

Сәлим бәј. Сизин фикриниз мөһләт истәмәк иди. Ондан да ваз кечдиниз.

Мехрәли бәј. Доғру, чүнки бу күн һүчум едәчәјимизи билмирдим.

Мухтар бәј. Билсәјдин нә тәклиф едәрдин?

Мехрәли бәј. Сабаһа кими мөһләт истәјиб, бу күн гәфләтән һүчум едәрдик.

Әмираслан аға. Һеч тәфавүтү јохдур. Болшевикләр биз тәрәфдән һүчум көзләмирләр. Онлар инанмышлар ки, биз һүчумдан горхуб галадан чыхмајачағыг. Һәр һалда чаваб вермишик.

Мехрәли бәј. Доғру. Инди һүчум планыны буjурунуз.

Әмираслан аға. Чәми гүввә дөрд јерә бөлүнәчәкдир. Бир гисми Мехрәли бәјлә Пәричаһанын ихтијарында олуб «Лачын јувасы»ны мүдафиә едәчәкдир. Јердә галан үч һиссәнин бириниң башында Мухтар бәј, о бириниң башында Сәлим бәј вә үчүнчүсүнүн башында Һејдәр бәј дурачагдыр.

Мухтар бәј, сәнин дәстәнә бөјүк әһәмијјәт верирәм. Әкәр мән чәкдијим планы әмәлә кәтирә билсән, шәксиз дүшмәнә галиб кәләчәјик. О да будур: дәстәни «Лачын јувасы»нын архасында дуран «Кечи дағы»ндан ендириб, «Јашыл орман» дејилән мешәјә кечирәрсән. Сонра орман ичи илә кизли јүрүш едиб, Гајадиби кәндинин архасында пусгуја јатарсан. О заман Сәлим бәј Учурум дәрәсиндән, мән дә Һејдәр бәјлә Гајадиби кечидиндән һүчуму башларам. Дүшмән гүввәсини бизим үстүмүзә атар. Сән, Мухтар бәј јенә дә пусгуда галыб мүһарибәјә кирмәзсән. Елә ки, көрдүн дүшмәнин архасында гүввә галмады,

чүмләси һүчума башлады, гәфләтән архадан сохуларсан. Бу плана е'тираз вармы?

Бәјләр. Хејр.

Мешрәли бәј. План јахшыдыр. Лакин «Лачын јувасы»нда галан гүввәни дә һүчума атмалы.

Әмираслан ага. Јох. О гүввә еһтијат үчүн олуб, тәһлүкә заманы һәрбә атылмалы. Даһа нөгсаны варса, дејиниз.

Мешрәли бәј. Хејр, јохдур.

Әмираслан ага. Инди сон сөзүмү динләјиниз. Чүмләниз шир-жәјан кими һүчума атылмалысыныз. Кери чәкилмәни билмәррә унутмалы, бејниниздә, фикриниздә, хәјалынызда бу олмалы: — Ирәли, ирәли, ирәли. Белә олурса, дүшмәни бу дағлардан, бу гајалардан кери јә атыб, мүлкләримизи әлимиздә сахлаја биләчәјик. Әкәр бу талејимиздә јох исә, әрләрә јарашан мәрдликлә өлүм шәрбәтини ичәрик. Бизим үчүн башга јол јохдур. *(Ајаға галхыр.)* Һајды, икидләрим, кедәк.

Молла Садыгдан вә Һачы Имамгулудан савајы һамы кедир.

Молла Садыг. Һачы, бу диванәләрин одуна биз нә үчүн јанаг?

Һачы Имамгулу. Молла Садыг, нә демәк истәјирсән?

Молла Садыг. Болшевикләр бизә галиб кәләчәкләр, буна мәним шүбһәм јохдур.

Һачы Имамгулу. Мәним дә шүбһәм јохдур.

Молла Садыг. Онда бизим һалымыз нечә олачагдыр?

Һачы Имамгулу. Јәгин болшевикләр чүмләмизи гәтл'ам едәчәкләр.

Молла Садыг. Етмәјә дә һаглары вар, чүнки Әмираслан ағанын тәрслијиндән һәр ики тәрәфдән чох ган төкүлмүшдүр, о инди бу учуг галаја пәнаһ кәтирмишдир.

Һачы Имамгулу. Хејр а! О чәнкавәрләрин мүгабилиндә белә галалар давам етмәз.

Молла Садыг. Чаһанкир ага әдаләтли бир һаким кими ган төкмәк тәрәфдары дејил, лакин ағлыны гајыб етмиш киши, көрмүрсәнми, ешитмәк белә истәмир. Һачы, бунларын ичиндә бир өзүмлә сәни ағыллы көрүрәм. Агил олан шәхс чаныны бихудә јерә күдаза верәрми?

Һачы Имамгулу. Хејр, вермәз, фикрин нәдир?

Молла Садыг. Болшевикләр тәрәфә кечмәк.

Һачы Имамгулу. А киши, нә дејирсән? Дәли олмусан нәдир?

Молла Садыг. Нә үчүн дәли олурам? Биз өз ихтијарымызла болшевикләрә тәслим олуруг. Ган төкмәкдә дә иштирак етмирик. Бундан әлавә, мән Чаһанкир ағанын шәријәт мүәллими олмушам. Сәнин дә оғлун Һәсән онун көмәкчисидир. Онлардан бизә нә хата јетишә биләр?

Һачы Имамгулу. Бу доғру, фәгәт нә јол илә бу залым ағалардан хилас ола биләрик? Галадан чыхмаг имканы вармы?

Молла Садыг. Вар. Мән анчаг сәнин разылығыны көзләјирәм.

Һачы Имамгулу. Мән разыјам. Бәс арвад-ушаг нечә олсун?

Молла Садыг. Нә арвад-ушаг? Өлүм заманы арвад-ушагмы јада дүшәр? Кедәк өз чанымызы хилас едәк.

Һачы Имамгулу. Доғру дејирсән, кедәк.

Чыхырлар, сонра Көвһәр ханым Сәнәмин көмәклији илә алт гатдан Әмираслан ағанын салонуна кәлир. Диванын үстүндә отурур.

Көвһәр ханым. Көр нә зәиф дүшмүшәм. Бир мәртәбәни чыхмаға мәндә тагәт галмајыбдыр. Сәнәм, Пәричаһанын отағындан бир јастыг кәтир, бир аз узаным, раһат олум.

Сәнәм јастыг кәтириб дивана гојур, Көвһәр ханым узаныр.

Көвһәр ханым. Сәнәм, галадан нә хәбәр вар?

Сәнәм. Һәлә давам едир.

Көвһәр ханым. Аллаһ, сәнә пәнаһ апарырам. Бизи бу ган ичичи дүшмән әлинә вермә! Сәнәм, дејирләр болшевикләр көрпә ушаглары да гырырлар.

Сәнәм. Ханым, һамысы јаландыр. Мән онлардан һеч горхмурам. Онларын бөјүкләри чох рәһмли адамдыр. Нечә дәфә тәклиф етди ки, мәнә ган төкдүрмәјин, тәслим олун. Һајыф ки, Әмираслан ага гулаг асмыр. Бу күн јенә тәклиф етмишди, билмирәм ага разы олду, ја јох.

Көвһәр ханым. Олмаз. Мән онун тәрслијини билирәм, һеч кәсә гулаг асан дејил. Сәнәм, чаным хәстә

олмасајды, кедиб о бөјүјүн ајагларына јыхылыб өпәрдим, јалварардым, ишә гансыз әнчәм едәрди. О, бөјүк Русијадан кәлмиш. Көрәсән мәним оғлумдан бир хәбәр биләрми?

Сәнәм. Ону билмирәм, анчаг Чаһанкир ағанын сағ олдуғуну сөјләјирләр.

Көвһәр ханым. Ај гыз, ону ким дејир? Бәс нијә мәнә хәбәр вермирсиниз? О адамы тапдырыб, доғру хәбәр биләрдим.

Сәнәм. О күн Әһмәдкил дејирдиләр ки, Бакыда бир адам сөјләјирмиш ки, Чаһанкир аға Русијада гошун бөјүјү олубдур.

Көвһәр ханым. Һәр нә олурса-олсун, та ки, сағсаламат олсун. Сәнәм, пәнчәрәни ач, күрсү гој, отуруб бир аз өзүмү һаваја верим, нәфәсим тәнкишир.

Сәнәм пәнчәрәни ачыр, күрсү гојур. Сонра Көвһәр ханымын голуна кириб апарыр.

Сәнәм. Гој јастығы да гојум, јумшаг олсун.

Јастығы гојур, Көвһәр ханым отурур.

Көвһәр ханым. Нә көзәл һава! Һәр јан күл, чичәк! Нә үчүн бу инсанлар бир-бирләрини гырырлар?

Сәнәм. Ханым, изин вер, кедим, хөрәјини һазырлајым.

Көвһәр ханым. Јахшы кет.

Сәнәм *(кедиркән)*. Дәрманыны кәтиримми, ичәсән?

Көвһәр ханым. Јох, лазым дејил. Дәрмандан һеч бир хејир көрмүрәм.

Сәнәм чыхыр. Сәһнә бир мүддәт сүкутда галыр. Сонра түфәнк, топ сәсләри күрултү салыр. Көвһәр ханым галхыр ки, пәнчәрәни өртсүн, бу заман ајаг үстә дура билмәјиб јыхылыр. Топ, түфәнк сәси кәсилир. «Ура!» сәдасы галхыр. Бир аздан сонра о да кәсилир. Сәнәм дахил олур. Көвһәр ханымы јыхылмыш көрүб чалд үстүнү алыр.

Сәнәм. Вај, ханыма нә олду?

Көвһәр ханым. Сәнәм, мәни галдыр. Диванын үстә апар...

Сәнәм ону галдырыб диванын үстә узадыр.

Көвһәр ханым. Сәнәм, өлүрәм, амма бу дүнјадан накам кедирәм... Оғлуму көрмәјиб кедирәм... Онун тојуну етмәјиб кедирәм... Аһ, Чаһанкирим, бир сәни көрәјдим... Ахирәтә раһат кедәјдим.

Сәнәм *(кәнара)*. Аһ, үрәјим давам етмир. Истәјирәм сирри ачыб дејәм. Јох, гој билмәсин.

Көвһәр ханым. Сәнәм, көзләримә гаранлыг чөкүр... Сәнәм, Пәричаһана де ки, әммән вәсијјәт етди... Чаһанкири ахтарыб тапсын... Она кетсин. Нәслимиз кәсилмәсин.

Сәси кәсилир.

Сәнәм. Аһ, јазыг арвад өлдү. Мүсибәтли өлдү. Дәрдли-гәмли өлдү. Јахшы инсан иди, һеч кәси инчитмәзди. Бу узун мүддәтдә ондан бир ачы сөз ешитмәдим. Башга ханымлар кими олмајыб, бир кәсә әзијјәт вермәзди. Чох чәфа чәкдин, инди раһат јат.

Кедиб јорган кәтириб үстүнә салыр. Пәричаһан дахил олур.

Пәричаһан ханым. Сәнәм, гала алынды. Инди бураја кәләчәкләр, гачмаг лазымдыр. Әммәм дә јатмыш. Ону дургузмаг лазымдыр.

Сәнәм *(ағлар сәслә)*. О даһа дурмаз...

Пәричаһан ханым. Нә дејирсән? Әммәмә нә олмуш?

Сәнәм ағлајыр.

Пәричаһан ханым. Аһ, јазыг әммәм! *(Кедиб диванын өнүндә диз чөкүр.)* Јат, раһат ол! Сән биздән хошбәхтсән, сон бәлалары көрмәјәчәксән.

Сәнәм. Ханым, вәсијјәт етди ки, Пәричаһан Чаһанкири тапыб, она кетсин. Ондан ајрылмасын.

Пәричаһан ханым. Еј бичарә әммәм! Пәричаһан ону тапды. Сөзләринә бахмады, јенидән итирди. Нә етмәли? Гәзанын истәдији бу имиш.

Әмираслан аға башы ачыг, түкләри пәришан, дәли һалда дахил олур.

Әмираслан аға. Мән һарадајам?.. Һә, билдим. Бајгуш јувасында. Мән Рүстәм Залам... Еј икид бәјләрим! Ирәли! Вур! Ат!

Пәричаһан ханым. Аһ, бәла үстә бәла! Әмүчәм дәли олмуш!

Әмираслан аға. Јенә гырмызы! Ора гырмызы, бура гырмызы. *(Пәричаһана)* Сән кимсән? Һә, сән дә гырмызы, о јатмыш да гырмызы, чәми чаһан гырмызы!.. Мән гырмызы севмирәм. *(Дивара бахыр.)* Чәкил, сәнә дејирәм, чәкил, чәкил! *(Тавана бахыр.)* Орадан илан салланмышдыр. Аһ, дүшдү! Нечә олду? Һараја кирди? *(Арајыр.)* А, будур, кирди! *(Дөшүнү чырыб бахыр.)* Һә... үрәјимә кирмәк истәјир... Гојмарам... *(Гәмәсини чыхарыб үрәјинә сохаркән.)* Өл, мүзүрр һејван!..

Пәричаһан ханым. Аһ! Әмүчәм өзүнү өлдүрдү!.. Чаһанкир, Чаһанкир! Шан-шөһрәтли ханәданыны виран етдин, кәл тамашаја.

Чаһанкир әлиндә гырмызы бајраг, Әдил бәј, Һади ләлә, Һәсән, бир дәстә гошун әһли вә бир дәстә арвад-ушагла дахил олур.

Пәричаһан ханым. Бах, күлләндән өлмүш анана! Бах, дәли олуб хәнчәри илә өзүнү өлдүрмүш ата-на, тутдуғун әмәлә тамаша ет! Үрәјин шад олсун!

Чаһанкир аға. Пәричаһан, зүлм илә гурулмуш бина, зүлм илә гурулмуш ханәдан — ахырда фот олар. Һеч кәс өнүнү ала билмәз. Мане оланлар белә фот олар-лар. Инди јени дүнја зүһур етмиш. Әски дүнја әски ганунлары илә кәрәк јыхылсын. Пәричаһан, нә үчүн бу әски, зүлмкар, төкдүјү ганын ичиндә боғулан дүнјадан әл чәкмирсән? Бу өлүләр ичиндә галмагмы истәјирсән?

Пәричаһан. Јох, истәмирәм.

Чаһанкир. Бу ингилаб бајрағы алтына кәлирсәнми?

Пәричаһан. Бәли, кәлирәм! *(Онун тәрәфинә кечир.)*

Чаһанкир. Бу шанлы бајрағы ал, она анд ич.

Пәричаһан *(алыр)*. Ej гырмызы ингилаб бајрағы! Бу күндән бүтүн өмрүмү сәнин јолунда чалышмаға, гурбан вермәјә анд ичирәм.

Һамы. Јашасын Пәричаһан!

ПӘРДӘ

МОЛЛА НӘСРӘДДИН БАКЫДА

Бир пәрдәли, дөрд шәкилли пјес

ИШТИРАК ЕДӘНЛӘР

Молла Нәсрәддин.
Пинәчи Гафар.
Мирзә Фәрәч.
Вәли бәј — сабиг мүлкәдар бәј.
Аға Сәлеһ — завод саһиби.
Аға Ширәли — буржуа.
Ермәни кешиши.
Иванова — рус гадыны.
Чавад.
Рәчәб. — спекулјантлар.
Милисионер.
Ме'мар — рус.
Шаһсәнәм — Гафарын арвады.
Күлпәри — Мирзә Фәрәчин арвады.
Чөрәкчи.

БИРИНЧИ ШӘКИЛ

Сәһнә бир карвансара гапысыны көстәрир. Гапынын саг тәрәфиндә Мирзә Фәрәч әлләри гојнунда гәмкин отуруб, мәктуб јаздыран көзләјир. Онун габағында бир балача маса, үстә кағыз гәләмдан вә бир балача каса ичиндә мәктуб гуруламаг үчүн гум. Диккәр тәрәфдә Пинәчи Гафар чуст јамајыр.

Пинәчи Гафар *(охујур)*.

Пинәчи мәнәм, ишләмәсәм мәдарым кечмәз мәним
Бу гышы бурада гышламасам мәдарым кечмәз мәним.

829—22